

A HÓNAP ZENESZERZŐJE

A csillagász-zeneszerző, William Herschel

Hannoverben született 1738. november 15-én William Herschel, az Uránusz bolygó felfedezője, az infravörös sugárzás első vizsgálója, civilben eredetileg oboista, hegedűs, orgonista, csembalista, zeneszerző, zenetanár. Kereken kétszáz esztendeje, 1822. augusztus 25-én hunyt el Angliában, a király megbecsült, világhírű csillagászként.

Megesik, hogy olyan nagyságokról-hírességekről, akiket zenén kívüli területeken ért eredményeikről ismerünk – legyen az akár híres író, feltaláló, színész stb. –, előbb-utóbb kiderül, hogy közülük volt a muzsikához, esetleg hangszeren játszottak, netán még komponáltak is. Itt van nekünk például Arany János, aki nemcsak gyűjtött dalokat (gyűjteményét Kodály is alaposan kivesézte), de maga is gitározott és írt is muzsikát, s hogy mennyire sajátot, arról (is) szellemes önkritikával fogalmaz a *Tamburás öreg úr* című versében. Kicsit távolabbra ugorva, a sokoldalú Dimitrie Cantemir moldvai fejedelmet korának oszmán zenéje ihlette meg, amiről komoly zeneelméleti tanulmányt is írt. Tőlünk nyugatabbra Friedrich Nietzsche filozofált zenében is, hiszen kiválóan „beszélte” a német romantika zenei nyelvét dalaiban, zongoraműveiben, de keletebbre például Lev Tolsztoj keringőt írt zongorára.

Leonardo da Vinci polihisztorságához hozzátartozott a zeneköltés, poémáit kedvelt lira da bracciojában maga kísérte. Jean-Jacques Rousseau (akire zenekedvelő nagynénje volt hatással) zenealkotóként és zeneteoretikusként is jegyzett alak, már Denis Diderot *Enciklopédiája* óta. De mindenki tudja, hogy a zene és a matematika jó barátok, rokon lelkek, jótékonyan termékenyítik meg egymást és a szürkeállomány működését. Azt is tudjuk, hogy Albert Einstein hegedült, és egy vele párhuzamos univerzumban Sherlock Holmes is... Vegyünk a mozi világából is néhány aktuálisabb példát. Itt van mindjárt Charlie Chaplin, aki filmzenéket is komponált – nemrég egy multimédiás szabadtéri koncerten elevenítették meg itt, Nagyváradon is ezeket. Sir Anthony Hopkins 2012-ben lemezt adott ki szerzeményeivel, a Birminghami Szimfonikusokkal. Aztán itt volt *A gyűrűk ura* Sarumanja, Christopher Lee, aki nemcsak operát énekelt, de kilencven-egynéhány évesen még szimfonikus metálban is „utazott”. Végül, de nem utolsósorban említsünk hazai politikai tájakra is valakit, Adrian Iorgulescu egykori kultuszminisztert, aki eredeti foglalkozását tekintve is diplomás zeneszerző, s akinek itt Váradon is több művét (köztük néhány egész elmészet) játszották már a filharmóniában – remélhető-

leg magáért a zenéjéért, és nem más okokból.

De térjünk is rá a mi zeneszerzőnkre, William Herschelre. Talán nem véletlen, hogy a hét szabad művészet (avagy tudomány/mesterség) quadriviumából az asztronómia mellett a zene is foglalkoztatta Herschelt, jobban mondva éppen fordítva, hiszen bár az Uránusz felfedezéséről ismerjük őt, az ennek nyomán kialakult jólét és elismertség előtt a mindennapi kenyeréért bizony hivatásos zenészként és hangszertanárként tengette életét a vidéki Angliában.

Eredeti nevén Friedrich Wilhelm Herschel Hannoverben született tízgyermekes családban (a testvérek közül öten érték meg a felnőttkort). Zenei érdeklődését apja, Isaak révén örökölte, aki katonazenekari hegedűs és oboista volt. Wilhelm három másik bátyjával együtt, apjuk szándékának megfelelően, katonaiskolai oktatást, nevelést kapott. Húgáról, Carolinéről később ejtünk szót. 1752-ben a 14 esztendőes Wilhelm már a helyőrség zenekarában hegedült és oboázott, követve apja nyomdokait, de már ekkor érdeklődött a matematika és más reáltudományok iránt, különös tekintettel a csillagászatra. A hétéves háború kitörésével, 1756-ban a helyőrség állományosaként a szövetséges Angliába vezényelték bátyjával, Jacobbal együtt. Apja, aki amellet, hogy katona volt, mégiscsak féltő szülőnek bizonyult, még azon az őszön gondoskodott fiai hivatalos leszereltetéséről. Ez kizárja azt a városi legendát, ami sokáig tapadt a későbbi nagy tudós csillagász romantizált korai életrajzához, miszerint Herschel dezertált volna a seregből. Kettejük közül Jacob, aki egyébként orgonista és zeneszerző volt, nem látott perspek-

William Herschel

tívát az angliai vidéki zenei életben, ezért hazaköltözött Hannoverbe 1759-ben. Friedrich Wilhelm azonban – aki mindeközben Frederick Williamre angolosított és autodidakta módon kiválóan megtanult angolul, pl. John Locke filozófiáját olvasgatva – úgy döntött, marad, nyilván szintén vidéken, mert a londoni zenei életben képtelenségnek látta az esélyt az érvényesülésre. 1759-től először a durhami milícia zenekarát igazgatta, két évvel később sikertelenül pályázott az edinburghi koncertek zeneigazgatóságára. Ekkor költözött Newcastle-ba, s impreszárióként a helyi szabadtéri úgynévezett szórakoztató zenei koncertek szervezője lett. 1763-ban Pontefract kisvárosban telepedett le, és a leedszi „bérletes” (előjegyzéses) koncerteket

igazgatta. 1766-ban orgonista állást kapott Halifaxban a Keresztelő Szent János-templomban, de vitába keveredett a helyiekkel egy új orgona építése és a helyi koncertélet átszervezése kapcsán, ezért három hónap után innen is továbbállt. Végül is Bath városában állapodott meg, ahol 1767. január 1-től kezdődően az Octagon Chapel orgonistája lett, egészen 1776-ig, egyben a híres id. Thomas Linley konkurense, aki 1774-ben Londonba költözött, így voltaképp ettől kezdve igazgatta még két évig a bathi zenei életet Herschel, s itt időközben zenész növendékei is bővebben kerültek, ami nem volt mellékes a jövedelem szempontjából sem.

Herschel Bathban kezdte bemutatni saját kompozícióit is, köztük csembalószonátákat (hat darab még 1769-ben megjelent Londonban nyomtatásban), de versenyműveinek (oboa-, brácsaversenyek) szólóit is maga játszotta a helyi zenekar vezetőjeként. 1771-ben (más források szerint '72-ben) még egyszer hazatért Hannoverbe, hogy magával vigye Angliába hűgát, Carolinét, akit voltaképp meg akart menteni a háziasszonysorstól. Caroline állítólag jó autodidakta szopránénekes volt, így először zeneileg foglalkoztatta a bátyja, de később tudományos asszisztense lett Williamnek, és Caroline maga is jeleskedik majd a csillagászati felfedezések, főként az üstökösök megfigyelése terén (ezekből ő maga is nyolcat fedezett fel).

Herschel 1777-ben kezdett lemondani a zenei életben való részvételről, és egyre inkább a tudomány felé fordult, saját teleszkópjainak készítésére, tökéletesítésére helyezte a hangsúlyt olyannyira eredményesen, hogy 1781. március 13-án felfedezte a Naprendszer hetedik bolygóját. Ennek tudományos

jelentőségét mutatja, hogy az ókor óta nem történt e tekintetben előrelépés. Először III. György király tiszteletére Georgium Sidusnak, azaz voltaképp „csillagnak” nevezte el a planétát, de nemzetközileg az angol uralkodó nevének nem volt jó fogadtatása, később aztán Uránusként állandósult ez a kereszttség, követve a hagyományos mitológiai bolygó-nómenklatúrát. Herschel a felfedezéssel egy csapásra híressé vált, és nem melleleg jómódúvá, közvetlenül a király lett a patrónusa, így aztán minden előző megélhetési zenei munkája a múlté lett.

Bár sok kompozíciója a zenekutatás mai állása szerint elveszett, azért tudunk 24 szimfóniájáról – ezek többnyire rövid, háromtétéles alkotások, a tematikusan hegedűszólam-centrikus vonózenekart néhol continuo (fagott, csembaló) és páros fúvósok (fuvola, oboa, kürt), ritkán üstdobok egészítik ki. Továbbá tudunk concertóiról (hegedűre, brácsára legalább három, oboára három vagy négy), kamarazenéjéről (hegedű- és csembalószonáták), orgonadarabjairól (pl. prelúdiumok és fűgák, de alkotott a kor kedvelt voluntary műfajában is, legkevesebb harminckettőt). Emellett egyházi kórusmuzsikája is van, himnuszok s egy töredékes Te Deuma, ez utóbbiak többnyire az Octagon Chapel-beli időszakból. Szimfóniái kéziratát Herschel mindig gondosan datálta, így tudjuk keletkezésük pontos helyét és idejét. Zömmel 1760–64 között íródtak, és a helyszíni szignók kifejezetten vándorzenész sorsot tükröznek: Richmond, Sunderland, Pontefract, Leeds stb. A kéziratokat egyébként Herschel örökösei a British Museumnak adogatták el az idők folyamán.

A London Mozart Players együttese lelkesen felkarolta a harmadik évezred elején Herschel zenéjét (számos más Mozart-kortárséval együtt), hogy az utókor is megismerhesse ezeket a kultúrtörténeti kuriózumokat, mert Herschel e művei sajnos inkább csak azok. Szerkezetileg egyszerű szonátaformák vagy még egyszerűbb strófikusak, tartalmilag sematikus modulációk és/vagy modulációs szekvenciák, repetitív motivika, gyakran skála- és harmóniaváz alapú töltelék-dallamfantáziátlanság, néha egy-egy jobb ötlet a lassú tételekben, de olykor itt is végtelenül unalmas, lapos dallamívek. Mindazonáltal néhol egy másik angollá lett németre (Händel) is emlékeztető, kiegyensúlyozottságra törekvő fénykeresés is jellemzi. Ha zeneileg kifogásolhatók is ezek a művek, matematikailag azonban teljesen kifogástalanok, pl. lineáris frázisépítésben vagy vertikális harmóniastruktúrában. A London Mozart Players 2003-as lemezfelvételén Herschelnek összesen hat szimfóniája, a no. 2., 8., 12–14. és 17. szerepel. Stanley Sadie-nak a híres és nagy befolyású brit *Gramophone* magazinban közölt kritikája erről az albumról jogos, de angolságában mégis túl udvariasan, hazabeszélve szólja le Herschel zenéjét, amikor inkább csak röviden négyszögletesnek titulálja, csupa előre látható fordulattal. Belehallgatva a lemez zenei anyagába, valóban nem sokat veszített a zenetörténet azzal, hogy Herschel végül is csillagász lett. Sadie-t érdemes itt is idézni, szerinte az eget kémlelő tudós Herschel zenéje sajnos megmaradt földhözragadtnak.

Ha hihetünk Hugh Morrisnak (ezúttal nem angol magazin a forrás, hanem a *New York Times*), aki Herschel egyik

kortársát, egy bizonyos dr. Edward Millert idézi, akkor Herschel amellett, hogy zenetanár, koncertimpreszárió és komponista volt, korának jó kiállítású hangszerjátékosa lehetett, pl. Corelli, Geminiani és Haydn műveit is a szerzők szándékaihoz a lehető legközelebb állóan tolmácsolta.

Herschel az Uránusz felfedezésével tett óriási lépése mellett számos fontos eredményt ért még el. Eleinte a Hold hegyeinek magasságmérésével és a kettőscsillagokat (az egymással nemcsak látszólagosan, hanem valóban kölcsönhatásban lévőket) tartalmazó katalógus összeállításával foglalkozott, mintegy két és fél ezer mélyég-objektumot fedezett fel. Később mindezek igen hasznos alapot szolgáltak az NGC-katalógus megalkotásához. Az infravörös sugárzást is elsőként észlelte, igaz, véletlenül vette észre, hogy a Nap által kibocsátott vörös alatti, nem látható tartomány „melegebb” a többinél a színek spektrumában. De kiszámolta például a Nap hozzávetőleges felszíni hőmérsékletét is. Mintegy 400 távcsövet készített élete során, és tőle származtatják a híres mondást: „Távolabba tekinttem az űrben, mint előttem valaha bármelyik emberi lény.” Elsőként észlelte az Uránusz két holdját (Titánia és Oberon), valamint a Szaturnuszét (Mimas, Enceladus). Egyetlen fia, a természettudományokban szintén jártassá lett John Herschel is követte apja csillagász nyomdokait.

Zeng egy legenda arról, hogy Haydn és Herschel találkozott 1792. június 15-én, amikor Haydn első angliai útján ellátogatott Slough-ba megtekinteni Herschel híres, 40 láb hosszú és 5 láb átmérőjű távcsövét. A történet arról is szól, hogy a két zseni milyen mélyreha-

tó beszélgetést folytatott tudományról és muzsikáról, de még humorosan tán az is elhangzott Haydn részéről, hogy ekkora teleszkópban egy egész zenekart elvezényelne, mire Herschel válasza talán az volt: „De Maestro, gondoljon a visszhangokra...” Van még tovább is, azaz hogy Haydn beletekintve a nagy teleszkópba megpillantotta a végtelen univerzumot, és ez ihlette évekkel később *A teremtés* című oratóriumának nyitótételét, mely az őskáoszt festi meg. Mindezekkel sajnos az a gond, hogy Haydn valószínűleg délutáni időpontban tekintette meg Herschel távcsövét, és a csillagász éppen nem tartózkodott otthon, mert május 29. és július 19. között el volt utazva. Charles Petzold *Haydn and Herschel in the Clair de Lune* című írásában (2019) kiválóan dokumentálja ezt az egész meg nem történt esetet, nagyjából másfél tucat Haydn-, ill. Herschel-életrajzírót is megcáfolva. De Haydn ide vonatkozó angliai naplófeljegyzéseiből is következtethetünk arra, hogy nem volt túlságosan meghatódva a látottaktól. Angliai útjáról általában is a rá jellemző pragmatikus megfigyeléseken alapulnak és lakonikus észrevételekből állnak feljegyzései; itt konkrétan arról ír, hogy a teleszkóp mekkora, s hogy ennek ellenére hogyan képes egyetlen ember mozgatni, kezelni, majd röviden kitér rá, hogy Herschel özvegyen maradt bejárónője beleszeretett a csillagászbba, és nem melleleg 100 ezer font hozományt tett hozzá létrejött házasságukhoz, valamint hogy dr. Herschel,

aki öt-hat órát tölt el éjszakánként az eget kémelve, ezért élete végéig évi 500 font penzumot kap a királytól.

Bármilyen rövid is volt Herschel kompozíciós munkássága (1759-től a hetvenes évekig), érdekesség, hogy a Grove nagynevű zenei lexikona ezen belül is stilisztikai különbségeket, korszakokat határoz meg. Így az 1760-as évek eleji alkotásokban (1759–62) az 1730-as évek német, úgynevezett empfindsamer stílusát, illetve a későbbi Sturm und Drang vonásait említi (ez utóbbi némileg anakronisztikus, hiszen az áramlat az 1770-es években divott), de másutt olvashatunk Herschel zenéjével kapcsolatban Carl Philipp Emanuel Bach hatásáról is. 1762 után a Grove szerint igazi fordulat áll be Herschel zenéjében, mégpedig egy nyitás az itáliai, úgynevezett gálans stílus irányába, ebből is egyfajta kellemes felületesség és mélységhiány felé.

Nyilván körültekintően kezelendő, hogy mi értékes valójában, művészi- leg és intellektuálisan is abból, amit esetenként nem zeneszerzőként ismert hírességek kompozícióként ránk hagyományoznak. Herschel esetében sajnos egyértelmű, hogy a kuriózumfaktor a nagyobb, mint a művészeti érték, ez utóbbi tekintetben zenéje tehát megmarad pusztán kultúrtörténeti érdekességnek, hiszen százával akadnak kortársai, akik magasan az övé fölött álló fantáziájú, minőségű zenekari muzsikát komponáltak.

Tóth Gábor

